

Magdalena Dąbrowska

Uniwersytet Warszawski

email: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-4014-4725

Getyński dziennik emocjonalny Aleksandra Turgeniewa – tekst i konteksty

**The Göttingen Emotional Diary by Alexander Turgenev –
Text and Contexts**

ABSTRACT

The paper presents the diary by Alexander Turgenev (a Russian historian and journalist; 1784–1845) from the time of his studies at the University of Göttingen (1802–1804). “The Göttingen Diary” was published in “The Turgenev Brothers Archive” (vol. 2, St. Petersburg 1911). The diary is considered from literary (receiver of emotions in a personal diary; M. Czermińska’s methodology) and psychological (basic emotions: satisfaction and joy, fear and anxiety, sorrow, anger, disgust, shame and guilt; W. Łosiak’s and A. Kępiński’s methodology) perspective. “The Göttingen Diary” was not studied previously from the psychological perspective. The paper consists of four parts: 1. *Why “the Göttingen”? Why “emotional”? – preliminary recognition.* 2. *A recipient of emotions.* 3. *Emotions in reception.* 4. *The Emotional Era. The Ending.* “The Göttingen Diary” is an expression of melancholy and a record of emotional crisis.

Keywords: emotions, diary, Alexander Turgenev, Göttingen, joy, sorrow, melancholy

*Dlaczego „getyński”? Dlaczego „emocjonalny”? –
rozpoznania wstępne*

Gdy Aleksander Puszkina wspominał w *Eugeniuszu Onieginie* o prześląknętym „duchem” Getyngi Włodzimierzu Leńskim, mógł myśleć o Aleksandrze Iwanowiczu Turgieniewie (1784–1845)¹, historyku i publicyście, absolwencie uniwersytetu w tym mieście i autorze dziennika określanego mianem „getyńskiego”². Swojego bohatera autor przedstawił w momencie, gdy ten wrócił „z Niemiec mglistych”, skąd „przywiózł tamtejszych nauk plon – marzeń wolności, snów strzelistych, entuzjazm i dziwaczny ton, słowa goniące pod obłoki”³. Tymczasem dziennik Turgieniewa, prowadzony po rosyjsku (z licznymi, często rozbudowanymi, wtrętami w języku niemieckim, francuskim i angielskim) od 20 grudnia 1802 (1 stycznia 1803) do 28 marca (9 kwietnia) 1804 roku, rzucał światło na samą Getyngę i studiującego w niej młodego Rosjanina⁴.

Przebieg nauki oraz rola „rosyjskich getyńczyków” w kształtowaniu oblicza społecznego i kulturalnego Rosji należą do najlepiej rozpoznanych tematów na podstawie nie tylko dziennika Turgieniewa oraz jego listów do rodziny i przyjaciół, ale także spuścizny innych pochodzących z Rosji studentów niemieckiej uczelni. Z wyliczeń Jefima Tarasowa wynika, że w pierwszych latach XIX wieku na uniwersytecie w Getyndze kształciło się 289 poddanych rosyjskiego cara, wśród których poza rodowitymi Rosjanami (jak autor „dziennika getyńskiego”, wywodzącego się ze znakomitego rodu, który także w przyszłości wyda ważne postaci dla rosyjskiej kultury) byli Niemcy z obszarów nadbałtyckich oraz osoby innej niż rosyjska

¹ Zob. О.Б. Лебедева, А.С. Янушкевич, *Германия туманная*, [в:] *Онегинская энциклопедия*, т. 1, ред. Н.И. Михайлова, Москва 1999, s. 231–234.

² А.И. Тургенев, *Геттингенский дневник*, [в:] *Письма и дневники Александра Ивановича Тургенева геттингенского периода (1802–1804 гг.) и письма его к А.С. Кайсарову и братьев в Геттинген 1805–1811 гг.* (*Архив братьев Тургеневых*, вып. 2), Санкт-Петербург 1911, s. 175–260. Tu i dalej, o ile nie podano inaczej, przekład tytułów i cytatów własny – M.D.

³ A. Puszkina, *Eugeniusz Oniegin. Romans wierszem*, przeł. A. Ważyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 44.

⁴ Daty dzienne są podawane w dzienniku według starego i nowego stylu.

narodowości⁵. Największą liczebność rosyjska społeczność studencka w Getyndze osiągnęła w latach 1802–1812, czyli w czasach, gdy w Rosji istniał tylko jeden prestiżowy uniwersytet (moskiewski, założony w 1755 roku), a dwa kolejne (kazański i charkowski) jeszcze nie rozpoczęły działalności⁶. W 1803 roku w czasopiśmie „Wiestnik Jewropy” ukazał się artykuł *O uniwersytecie getyńskim*, pomyślany jako informator dla przyszłych studentów tej uczelni⁷, a trzy lata później na tych samych łamach znalazł miejsce „obrazek” z życia „rosyjskich getyńczyków”⁸. Tradycja wysyłania młodych Rosjan na studia w uczelniach niemieckich, także na uniwersytet w Getyndze, ukształtowała się już w stuleciu poprzednim⁹ (przykładowo we Freibergu i Marburgu uczył się Michaił Łomonosow, w Lipsku zaś – Aleksander Radiszczew). Z grona absolwentów szkół wyższych w tym kraju wywodzili się czołowi rosyjscy literaci, uczeni i myśliciele społeczni XVIII – początku XIX wieku (Łomonosow był chemikiem i poetą, Radiszczew to prozaik i filozof, zwolennik reformy państwa na poziomie prawnym i społeczno-ekonomicznym). Turgieniew, w latach 1797–1800 związany z Uniwersytetem Moskiewskim i miejscowym środowiskiem literackim (w tym z poetą Wasilijem Żukowskim, z którym łączyła go wieloletnia przyjaźń), podjął w Getyndze studia w zakresie nauk historycznych i politycznych. Po powrocie do Rosji pracował w instytucjach publicznych, udzielał się w kółku literackim Arzamas, w latach 1841–1842 wydał obszerną pracę *Historica Russiae Monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta*, przez wiele lat prowadził korespondencję

⁵ Е.И. Тарасов, *Русские „геттингенцы” первой четверти XIX века и влияние их на развитие либерализма в России*, „Голос минувшего” 1914, № 7 (июль), s. 197. Por.: В. Истрин, *Русские студенты в Геттингене в 1802–1804 гг. (По материалам архива братьев Тургеневых)*, „Журнал Министерства Народного Просвещения” 1910 (новая серия), ч. XXVIII, июль, s. 80–144.

⁶ Е.И. Тарасов, *Русские „геттингенцы”...*, s. 204.

⁷ Б.п. [В.И. Фрейганг], *О геттингенском университете. (Сочинение одного из молодых россиян, которые ныне там учатся)*, „Вестник Европы” 1803, ч. 12, № 23 и 24, декабрь, s. 166–207. Atrybucja według: *Сводный каталог сериальных изданий России (1801–1825)*, т. 1, Санкт-Петербург 1997, s. 214.

⁸ [Б.п.], *Смесь*, „Вестник Европы” 1806, ч. 26, № 7, апрель, s. 209–214.

⁹ Zob. R. Lauer, *Russische Studenten in Göttingen im 18. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, [in:] *Russland und die „Göttingische Seele”*, herausgegeben von E. Mittler und S. Glitsch, Göttingen 2004, s. 323–347. Reinhard Lauer zaliczył Aleksandra Turgieniewa do pierwszego pokolenia „rosyjskich getyńczyków”.

oraz pisał dzienniki¹⁰. Iwan Sriezniewski nazwał listy Turgieniewa „jednym ze skarbów naszej [tj. rosyjskiej – M.D.] literatury [...] ze względu na treść, myśli, uczucia, [...] ze względu na walory literackie”¹¹.

Edukacja uniwersytecka i kształtowanie się zainteresowań historycznych oraz warsztatu historyka tworzą główną linię tematyczną „dziennika getyńskiego”. Do innych należą podróże odbyte i planowane, wspomnienia życia w Rosji i bieżące sprawy rodzinne, charakter narodowy Niemców, oblicze architektoniczne, kulturalne i społeczne niemieckich miast, przyroda, polityka międzynarodowa i lokalna, warunki bytowe oraz życie towarzyskie w kręgu rodaków i cudzoziemców, lektury i reminiscencje literackie oraz filozoficzne. Taki opis zawartości dzieła Turgieniewa wskazuje na jego przynależność do „dzienników zewnętrznych”, wysuwających na plan pierwszy „stosunek «ja» wypowiadającego do rzeczywistości zewnętrznej”¹². Prześledzenie zawartości każdej linii tematycznej prowadzi jednak do wniosku odwrotnego: o wyeksponowaniu „stosunku «ja» wypowiadającego do treści doświadczeń «ja» przeżywającego” i w konsekwencji o przynależności utworu do „dzienników osobistych”¹³. Takie postawienie sprawy stanowi punkt wyjścia studiów nad emocjami, definiowanymi na przestrzeni dziesięcioleci i w obrębie różnych dyscyplin na rozmaite sposoby, jednak zawsze ze wskazaniem na stan poruszenia umysłu (por. łac. *moveō* – „poruszać, potrącać, wstrząsać”, przen. „wywierać wrażenie”¹⁴), na obecność w nim pierwiastka dynamicznego.

Za ogłędem „dziennika getyńskiego” z tej właśnie perspektywy przemawia ponadto fakt, że jeden z jego fragmentów, opatrzony datą 22 [kwietnia] /

¹⁰ Zob. Е.Л. Рудницкая, *Александр Иванович Тургенев*, [w:] А.И. Тургенев, Н.И. Тургенев, *Избранные труды*, red. Е.Л. Рудницкая, М.П. Мироненко, Москва 2010, s. 5–46.

¹¹ И.И. Срезневский, *Александр Иванович Тургенев. Несколько о нем припоминаний. 1785–1845*, „Русская старина” 1875, т. 12, № 3, s. 557.

¹² N. Lemann, *Dziennik*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 192.

¹³ Tamże. Autorka tego hasła opiera się na klasyfikacji dzienników Georgesa Gusdorfa. Zbliżony do niej jest podział Henri Gouhiera, wyodrębniającego dziennik-świadek (relacja z wydarzeń) i dziennik „egotysty” (zapis refleksji o sobie). Małgorzata Czermińska przypomina, że termin „dziennik egotysty” badacz zaczerpnął od Stendhala, sama proponuje zaś zastąpienie go określeniem „dziennik-wyznanie” (ew. „dziennik intymny” lub „dziennik poufny”). Zob. M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt. Świadek, wyznanie, wyzwanie*, Kraków 2020, s. 25–26 (tamże bibliografia prac Gusdorfa i Gouhiera).

¹⁴ *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. 3 (I–O), Warszawa 1998, s. 542.

4 [maja] [1803 r.], przybrał postać miniaturowego traktatu teoretycznego o „ruchach” ludzkiego ducha. W kontekście określenia „ruch/poruszenie ducha”, pojawiającego się pod piórem autora często, by jako przykład podać także jego polemikę z Immanuelem Kantem¹⁵, warto dodać, że greckie słowo *νόος* oznaczało zarówno „władze duchowe, [...], ducha”, jak i „umysł” czy „rozum jako zasadę ruchu”¹⁶.

Analiza emocji jest domeną psychologii. Przy formułowaniu definicji emocji (i zjawisk pokrewnych) oraz ich klasyfikacji niemałą rolę odegrali jednak nie tylko psychologowie, ale również filozofowie, antropologowie czy socjologowie. W ramach poszczególnych dyscyplin z czasem wykrystalizowały się zresztą osobne subdyscypliny: filozofia emocji¹⁷, antropologia emocji¹⁸, socjologia emocji¹⁹ czy przede wszystkim psychologia emocji²⁰. Jeśli wskazywać na udział w tych ustaleniach literaturoznawców i kulturoznawców, to polega on głównie na gromadzeniu i rozpoznawaniu materiału egzemplifikacyjnego, rzucającego światło nie tylko na indywidualne emocje „ja”, ale także na kulturę emocji, zmieniającą się w czasie i związaną z kodeksem etycznym, estetycznym i społecznym obowiązującym w czasach każdego „ja”.

W pierwszej części niniejszego artykułu, reprezentującej studia nad literaturą dokumentu osobistego w perspektywie „trójkąta autobiograficznego”²¹, w centrum zainteresowania znajdzie się pytanie o odbiorcę osobistych partii dziennika Turgieniewa (*Odbiorca emocji*), drugą natomiast, opartą na ustaleniach psychologicznych w zakresie emocji podstawowych, wypełni próba odtworzenia samej zawartości wglądu introspekcyjnego (*Emocje*

¹⁵ Zob. А.И. Тургенев, *Геттингенский дневник...*, с. 224. Dalej cytuję według tego samego wydania, w nawiasie po cytacie wstawiając numer strony – M.D. Punktem wyjścia polemiki Turgieniew czyni zdanie z rozprawy Kanta *Krytyka władzy sąđenja* (*Kritik der Urteilstkraft*) z 1790 roku: „Śmiech jest afektem, [którego źródłem jest] nagła przemiana napiętego oczekiwania w nicość”, I. Kant, *Krytyka władzy sąđenja*, przeł. J. Gałęcki, Warszawa 1964, s. 271.

¹⁶ *Słownik grecko-polski*, red. O. Jurewicz na podstawie słownika Z. Węcłewskiego, t. 2 (Λ–Ω), Warszawa 2001, s. 81–82.

¹⁷ Zob. R.C. Solomon, *Filozofia emocji*, [w:] *Psychologia emocji*, red. M. Lewis, J.M. Haviland-Jones, Gdańsk 2005, s. 19–34.

¹⁸ Zob. J. Leavitt, *Znaczenie i czucie w antropologii emocji*, [w:] *Emocje w kulturze*, red. M. Rajtar, J. Straczuk, Warszawa 2012, s. 59–99.

¹⁹ Zob. *Studia z socjologii emocji*, red. A. Czerner, E. Nieroba, Opole 2011.

²⁰ Zob. W. Łosiak, *Psychologia emocji*, Warszawa 2007.

²¹ Zob. przypis 13.

w odbiorze). W kwestii wykorzystanego instrumentarium psychologicznego należy dodać, że zgodnie z tradycją termin „emocja” będzie używany dalej wymiennie z terminem „uczucie”, a do emocji podstawowych zostaną zaliczone zadowolenie i radość, strach i lęk, smutek, gniew, wstręt oraz wstyd i poczucie winy, mające różną intensywność i modalność (związane z treścią przeżycia emocjonalnego) oraz walencję (mające wymiar pozytywny lub negatywny)²². O ile w środkowych częściach niniejszej pracy mowa będzie o jednostkowych emocjach Turgieniewa, o tyle w zakończeniu uwaga zostanie przeniesiona na emocje zbiorowe (*Emocjonalna epoka. Zakończenie*), typowe dla jego pokolenia i stanowiące wyróżnik przełomu XVIII i XIX wieku.

Odbiorca emocji

Nad prowadzeniem dziennika Turgieniew zastanawiał się podczas drogi do Getyngi i od początku pobytu w niej, o czym świadczy list do rodziców z 23 listopada (4 grudnia) 1802 roku:

Porządnych zapisków dziennych nie pisałem, a czasem, pragnąc wyrazić te uczucia, które najpierw zagrzebałem w sobie, prowadziłem je; ale było to bardzo rzadko. Powodem tego, że wam nie wysłałem tych notatek, jest strach przed ujawnieniem wam swoich uczuć, w których nie ma niczego złego, ale które wszystkie tworzą jedno – poczucie wyrzutów sumienia. [...] Teraz, kiedy stałem się o wiele spokojniejszy, całkiem przyjemnie jest mi podzielić się z wami tymi uczuciami²³.

Dziennik miał być narzędziem rozwoju osobistego, intelektualnego i emocjonalnego:

Do [prowadzenia dziennika – M.D.] przystąpiłem dopiero po trzech miesiącach pobytu w Getyndze, czego teraz żałuję i zawsze będę żałować. Ileż zrodziło się we mnie nowych własnych idei w czasie podróży mojej do Lipska i tutaj, które zaraz po narodzinach przepadły! [...] Jakaż to strata w oglądzie całości samego siebie! (252)

²² W. Łosiak, *Psychologia emocji...*, s. 66.

²³ А.И. Тургенев, *Письма*, [в:] *Письма и дневники Александра Ивановича Тургенева геттингенского периода (1802–1804 гг.) и письма его к А.С. Кайсарову и братьев в Геттинген 1805–1811 гг.* (Архив братьев Тургеневых, вып. 2), Санкт-Петербург 1911, s. 36.

Znamienne, że refleksją tą autor podzielił się dopiero w końcowych partiach „dziennika getyńskiego”, gdy miał już doświadczenia w tego rodzaju pisarstwie. Listy i przede wszystkim sam dziennik są więc świadectwem rozwoju psychicznego autora, młodzieńca w wieku 19–20 lat (rocznice urodzin, stanowiące pretekst nie tylko do świętowania, ale także do pogłębionej refleksji nad życiem, są przez niego skrzętnie odnotowywane), zmian w sferze emocjonalno-motywacyjnej i poznawczej oraz w funkcjonowaniu społecznym. Wzrost świadomości własnej reaktywności emocjonalnej rodził rosnącą potrzebę jej szczegółowego dokumentowania.

Kraj i rodzinę Turgieniew opuszczał z myślą, iż zaczyna się dla niego samodzielne dorosłe życie, które obrazowo porównywał do wzburzonego morza, a siebie samego do marynarza:

Teraz, pozostawiony sam sobie, rzucony w niebezpieczne morze życia z solidną, być może, teorią, ale ze słabą praktyką, teraz powinienem gromadzić własne doświadczenia i opierać się na nich, a doświadczenia innych traktować jedynie doradczo. Jakaż to będzie niewypowiedziana radość, gdy statek w całości, bez najmniejszego uszczerbku, za to wypełniony złotem (doświadczeniem) przycumuje w dotychczasowej swojej przystani (214).

W listach z drogi do Niemiec Turgieniew zastanawiał się nie tylko nad tym, czy prowadzić dziennik, ale także czy nie dzielić się jego zawartością z bliskimi. Wiedział, że osoby z jego otoczenia prowadzą dzienniki, a jeden z nich wkrótce sam miał możliwość przeczytać:

Otrzymałem od brata dziennik. [...] Jak potrafił on żywo i zajmująco wyrazić wszystko, co czuł, co widział. Jaka otwartość, jaka łatwość, Unbefangenheit, w myślach, uczuciach i wyrażeniach! Dziennik jego jest zwierciadłem, w którym widzi się piękną, szlachetną duszę, ukształtowaną przez piękno przyrody i poezji (186).

Biorąc wstępnie pod uwagę jako odbiorcę własnego dziennika nie tylko samego siebie, ale też osoby trzecie (tutaj: odbiorców listów), wyraźnie zastrzegał sobie prawo selekcji materiału, upublicznienia tylko tych jego partii, który oświetlają pozytywne strony życia psychicznego.

Wraz z przystąpieniem do prowadzenia dziennika utwierdził się jednak w przekonaniu, że odbiorcą jest tylko on sam i że sięga po pióro po to, aby po czasie wrócić do dawnych emocji: „W końcu zacząłem pisać swój dziennik; dla innych nie może być on ciekawy, [...] wystarczy, że przypomni

on mi po pewnym czasie wszystko, co ze mną było; wystarczy, że będzie on dla mnie zwierciadłem mojej duszy!” (177).

Listy do rodziny z tego okresu zdradzają wątpliwości Turgieniewa w kwestii możliwości pełnego odzwierciedlenia – czy to w liście, czy w dzienniku – własnego świata wewnętrznego: „W żaden sposób nie jestem w stanie wyjaśnić wszystkich uczuć, które wypełniały mnie w czasie całej drogi”²⁴, „Oto słabe wyobrażenie tych uczuć, które władały mną podczas drogi”²⁵. Z przywołanych ustępów listów i dziennika wyłaniają się zatem dwa problemy: odbiorcy dziennika oraz potencjału pisarskiego jego nadawcy i (szerzej) potencjału słowa jako takiego.

„Pytanie o sytuację i rolę odbiorcy zupełnie oczywiste w przypadku listu, może się wydawać bezzasadne w odniesieniu do dziennika, zwłaszcza intymnego. A jednak tak nie jest” – stwierdza Małgorzata Czermińska i za Januszem Lalewiczem wyjaśnia, że „list i dziennik są [...] wypowiedziami do kogoś (do ciebie, do siebie)”, w przeciwieństwie do autobiografii, wspomnień i pamiętników, które są zawsze „dla kogoś”²⁶. Odbiorca dziennika jest więc tożsamy z nadawcą, ale czasem (po spełnieniu pewnych warunków) może stać się nim ktoś inny. Pytanie o odbiorcę to jednocześnie pytanie o to, kto ma wgląd w odzwierciedlone w dzienniku emocje.

Refleksja nad możliwościami i ograniczeniami słowa miała w kulturze rosyjskiej bogatą tradycję, widoczną nie tylko w literaturze dokumentu osobistego, ale także w poezji lirycznej. Dość przypomnieć *Silentium!* Fiodora Tiutczewa ze słynnym wersem „Kłamstwem jest myśl wypowiedziana”²⁷ czy wiersz Afanasija Feta *Jak biedny jest nasz język!*²⁸. O ile w wieku XVIII panowało przekonanie o nieograniczonych możliwościach języka w przekazie wszelkich treści, o tyle w stuleciu XIX doszły do głosu wątpliwości w tej kwestii bądź wręcz niewiara w słowo. Etap przejściowy pomiędzy niewzruszoną wiarą w potęgę komunikacyjną słowa a całkowitym zakwestionowaniem jego zdolności w tym zakresie reprezentuje wiersz Wasilija

²⁴ А.И. Тургенев, *Письма...*, s. 3.

²⁵ Tamże, s. 37.

²⁶ M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt...*, s. 357. Por. J. Lalewicz, *Komunikacja językowa i literacka*, Wrocław 1975, s. 57.

²⁷ F. Tiutczew, *Silentium!*, [w:] F. Tiutczew, *Wybór poezji*, przeł. W. Słobodnik, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 26.

²⁸ Ros. *Как беден наш язык!*

Żukowskiego *Niewyraźalne*²⁹ z 1819 roku, zakończony konkluzją, że większy potencjał komunikacyjny tkwi w milczeniu niż w słowie, przekaz jest więc możliwy, ale pod warunkiem rezygnacji ze słowa.

Myśl o ograniczonych możliwościach rejestrowania uczuć i myśli przybierała pod piórem Turgieniewa trojaką postać. Zawsze jednak autor skłonny jest widzieć je we władaniu językiem przez samego siebie, a nie w języku jako takim. Po pierwsze świadomie rezygnował z sięgnięcia po pióro w obliczu natłoku uczuć i myśli, po drugie zauważał rozbieżność stylistyczną między dyskursem akademickim, którym systematycznie „przesiakał” od początku studiów, a wypowiedziami prywatnymi, po trzecie wreszcie czuł potrzebę dopracowania formy przekazu:

Tak wypełniają mnie nowe myśli i nowe uczucia, że nie wiem, co zapisać. Pogrzebię je, jak zawsze, w sobie samym i będę sam tylko wiedzieć, co czułem i jak czułem (185).

Dziś wyznaczyłem sobie pisanie listów i żadnego nie skończyłem w ciągu całego dnia. Czuję, że zaczynam odwykać od stylu pisanego i że listy moje pachną trochę wykładami filozoficznymi (182).

Muszę dopracować swój język i umieć w porządku [...] wyrażać swoje myśli (178).

Mimo że autor odrzucał pomysł skierowania swoich zapisków do druku, w jego dzienniku zarysowywała się myśl o odbiorcy innym niż on sam. „Pomiędzy intymnością osobistego dziennika a ciekawością publiczną istnieje napięcie, w którego obszarze rodzi się gra szczerości i nieszczerości, spontaniczności i upozorowania” – pisała o tych dwóch odbiorcach Małgorzata Czermińska³⁰. Nie można wykluczyć, że odstępianie od opisywania swoich uczuć mogło być spowodowane nie tyle niemożnością wysłowienia się, ile właśnie wizją przyszłego odbiorcy zewnętrznego. Takim zewnętrznym odbiorcą stał się zresztą on sam w czasie lektury dziennika brata. „Dziennik getyński” prezentuje Turgieniewa jako diarystę o bardzo dużej świadomości teoretycznej. Obszerne partie wypełnia on bowiem rozważaniami o potrzebie i sposobie wypowiadania się na piśmie, sam ze sobą prowadzi dyskusję nad tym, co, kiedy i jak opisywać. Co więcej, podejmuje on również refleksję

²⁹ Ros. *Невыразимое*.

³⁰ M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt...*, s. 375.

nad listem i zapiskami podróznymi, które w jego zamierzeniu (i częściowo w realizacji) miały stać się uzupełnieniem „dziennika getyńskiego”.

Emocje w odbiorze

Dziennik Turgieniewa daje wyobrażenie o prawie wszystkich emocjach podstawowych, zarówno pozytywnych, jak i negatywnych, przy czym w naj-słabszym stopniu o wstręcie³¹ i do pewnego stopnia o wstydzie, a w największym – o zadowoleniu i radości oraz smutku. Emocje pozytywne i negatywne opisuje się w psychologii z pomocą przyimków „od” i „do”: pierwsze można określić jako odczuwanie tendencji „do” (zbliżania się), a drugie – jako odczuwanie tendencji „od” (unikanie)³². Nie dopatrzymy się w dzienniku Turgieniewa emocji wstydu, jeżeli przyjmiemy, że pojawia się ona w sytuacji publicznej, w odróżnieniu od poczucia winy, doświadczanego sam na sam³³. Podsztyty żalem wstyd towarzyszy autorowi przede wszystkim w momentach uświadomienia sobie niewykorzystania potencjału dziennika jako dokumentu życia psychicznego, gdy zaprząta go myśl o tym, że mógł sięgnąć po pióro, ale tego nie uczynił.

W początkowych partiach dziennika obserwujemy szybkie przejścia od emocji smutku do emocji radości, świadczące o tym, że żadna z nich nie odznaczała się dużą intensywnością. Co za tym idzie, przejścia między nimi odbywają się płynnie, a granica wydaje się zatarta. Albo inaczej: zaznacza się tu względna równowaga między jasnym i ciemnym kolorytem życia. „Dziennik getyński” pokazuje, że, po pierwsze, do wzbudzenia emocji zadowolenia i radości wystarcza drobne zdarzenie (wysłuchanie wykładu, otrzymanie listu), oraz, po drugie, jej pojawienie się jest warunkowane zbliżeniem się do celu (poszerzenie wiedzy, podtrzymanie kontaktu). Źródłem emocji pozytywnych pozostaje przyroda. Sytuacją, która częściej niż inne wywołuje jednocześnie emocje radości i smutku, jest wymiana listów z bliskimi. Radość jest wtedy umiarkowana, a smutek łagodny (albo, jeśli

³¹ Autor odczuwa go na widok mężczyzny, który całuje cudze żony w rękę. Zob. A.И. Тип-гев, *Геттингенский дневник...*, s. 177.

³² W. Łosiak, *Psychologia emocji...*, s. 66.

³³ Tamże, s. 62.

posłużyć się klasyfikacją smutku Antoniego Kępińskiego, smutek jest raczej „ciepły” niż „zimny” i raczej „cichy” niż „burzliwy”³⁴).

Biorąc pod uwagę proporcje między emocjami pozytywnymi i negatywnymi, w dzienniku „rosyjskiego getyńczyka” można wyodrębnić dwie (nierówne) części: w pierwszej – obszerniejszej – proporcje te są zachowane, w drugiej zaś – zdecydowanie biorą górę emocje negatywne (smutek z elementami gniewu i lęku). Punkt graniczny tworzy zapiska z 29 września (17 października) [1803 r.], powstała po dłuższej przerwie w prowadzeniu dziennika: „Znowu wziąłem się za dziennik swój. [...] Wątpię, by był on dla mnie tym, czym wcześniej. Być może znajdują się w nim spostrzeżenia z wykładów, jakieś myśli, rozważania, ale uczucia, wynurzenia duchowe będą z pewnością rzadkie” (251).

Przełomowym wydarzeniem, wyłomem emocjonalnym w dotychczasowym życiu, była dla Turgieniewa śmierć brata³⁵. Szczególnego znaczenia nabrały wtedy dla niego listy od brata, których teraz „bał się jednak dotykać”, gdyż „rana jest jeszcze zbyt świeża” (252). Z dziennika Turgieniewa przebija od tej pory dojmujący smutek i lęk oraz poczucie samotności. „Radość nie jest radością, gdy jest się sam” (258) – stwierdza autor. Obecna sytuacja psychologiczna jawi się więc jako skrajnie odmienna od tej, w której znajdował się w Moskwie, gdy nie tylko odczuwał radość, ale też zawsze miał ją z kim dzielić. Ramy czasowe utraty obejmują bowiem nie tylko teraźniejszość, ale i przeszłość (oprócz tego rzutują na ogład przyszłości, zawsze podszyty lękiem, i to właśnie w lęku należy widzieć źródła przeskakiwania myślowego między różnymi płaszczyznami czasowymi³⁶). Z tego powodu po śmierci brata Turgieniew wołał odtwarzać w dzienniku minione szczęśliwe czasy, niż na bieżąco rejestrować swoje emocje w ich dynamice i intensywności. Co prawda, zdarzało mu się przyznać, że pisanie przynosi ulgę, widział w nim funkcję autoterapeutyczną, ale górę brała myśl o braku sił, aby sięgnąć po pióro, paraliżu mocy pisarskich w obliczu nieszczęścia i nieodwracalności tego, co się stało: „Nie mogę i nie chcę zapisywać płaczliwych myśli moich” (256), „Nie mam siły napisać ani słowa”

³⁴ Zob. A. Kępiński, *Melancholia*, Warszawa 1974, s. 149–151.

³⁵ Chodzi o Andrieja Turgieniewa, starszego od autora „dziennika getyńskiego” o trzy lata, zmarłego 8(20) lipca 1803 roku w Petersburgu poetę i tłumacza, przedstawiciela preromantyzmu w literaturze rosyjskiej.

³⁶ Zob. A. Kępiński, *Lęk*, Warszawa 1977, s. 16–21.

(257), „Nie mam z kim podzielić ciężącego mi smutku. Pozostaje jedynie [...] pisać” (259). Można odnieść wrażenie, że autor powtarza myśl, którą wyraził w liście do ojca z podróży na studia: wtedy i teraz jest zdania, że powinno się opisywać tylko to, co pozytywne, zastrzega sobie prawo selekcji materiału w tym kluczu oraz odłożenia pióra, gdy sytuacja tego wymaga.

Jednocześnie nie sposób wyzbyć się wrażenia, że autor celowo utrwała i wzmacnia smutek poprzez jego negatywne rozpamiętywanie, nie tyle nie może, ile nie chce pozbyć się go, wręcz przeciwnie, pielęgnuje go w sobie, szukając miejsc korespondujących z jego stanem ducha. Do takich miejsc należą ruiny w pobliżu Getyngi: spoglądający z ich szczytu na zatopioną we mgle okolicę młody Rosjanin³⁷ przywodzi na myśl „wędrowca nad morzem mgły” z obrazu Caspara Davida Friedricha³⁸, symbolizującego romantyczne wyobcowanie uduchowionej jednostki.

Czytelnicy dziennika stają się świadkami poszczególnych faz kryzysu psychologicznego spowodowanego traumatycznym zdarzeniem, poczynając od szoku, przez wzrost napięcia emocjonalnego i niepokoju, aż do mobilizacji sił i zasobów. Najszerzej opisane są początkowe fazy kryzysu, przynoszące – pierwsza – zaprzeczanie temu, co się stało, bunt i niezgodę na okrucieństwo losu, oraz druga – poczucie bezsilności, utraty kontroli na życiem i jego sensem: „Straszne, męczące zwątpienie zawładnęło mną. Boże mój!” (251), „Przygniatający smutek zapanował we mnie” (255), „Wątpię, abym mógł być jeszcze bardziej nieszczęśliwy, straciłem wszystko” (256).

Coś symbolicznego jest w tym, że Turgieniew przystąpił do prowadzenia dziennika w noc noworoczną (według nowego stylu) i w jedną z następnych nocy noworocznych podjął próbę przywrócenia siebie do życia po przebytej traumie. Nowy etap w swojej biografii rozpoczął od pytań „z kim zostałem? pośród kogo?” (258) oraz porównania siebie do człowieka wrzuconego do morskiej toni.

W tym miejscu warto wrócić do wspomnianego wyżej miniaturowego traktatu o emocjach i poprzedzającego go porównania życia do wzburzonego morza. Do morza autor porównuje nie tylko życie jako takie, ale

³⁷ Zob. А.И. Тургенев, *Геттингенский дневник...*, s. 252.

³⁸ Obraz *Wędrowiec nad morzem mgły* (*Der Wanderer über dem Nebelmeer*) pochodzi z 1818 roku, w związku z czym nie chodzi tu o wskazanie związku genetycznego między zapisem dziennikowym Turgieniewa a płótnem niemieckiego malarza, ale o nakreślenie atmosfery epoki.

przede wszystkim życie emocjonalne, raz spokojne jak piramida egipska, bezchmurne niebo czy ośnieżone szczyty górskie, kiedy indziej obfitujące w zmiany jak burza czy wodospad. Rozważania o emocjach prowadzą autora do refleksji o wzniosłości, mającej źródło (łącznie z wykorzystanymi porównaniami) w filozofii Immanuela Kanta³⁹.

Emocjonalna epoka. Zakończenie

Czasy, w których wchodził w dorosłość Turgieniew, Aleksander Wiesiełowski nazwał „epoką uczuciowości”⁴⁰. Twórczość jego przyjaciela, Wasilija Żukowskiego, jawiła się jako „poezja uczucia i «serdecznego wyobrażenia»”⁴¹. „Jeśli [...] po okresie kultu rozumu kultywuje się czułość i wrażliwość, oznacza to [...] konieczność poszukiwania nowej równowagi sił, a nawet «powrotu tego, co wyparte», by użyć słów Georges’a Gusdorfa, ale powrotu, któremu towarzyszą pełne pasji rewindykacje”, dotychczasowej „jednostronnej epistemologii przeciwstawia się inne źródło doświadczenia: «zmysł wewnętrzny», spontaniczność uczuć, nad którymi nie może zapanować żadne prawo” – pisali o drugiej połowie XVIII i początku XIX wieku Uta Janssens-Knorsch i Hans-Christof Graf von Nayhauss⁴². W odniesieniu do Rosji tej epoki mówi się o „importie uczuć” (przeszczepianiu na grunt rodzimy reakcji emocjonalnych zaobserwowanych u człowieka zachodniego), stanowiącym składnik europeizacji państwa⁴³.

³⁹ Ponownie chodzi o rozprawę *Krytyka władzy sądzenia*, w szczególności księgę drugą (*Analiza wzniosłości*) części pierwszej (*Krytyka estetycznej władzy sądzenia*). Por. R. Sprecht, *Pojęcie wzniosłości w filozofii Kanta*, „Studia z Historii Filozofii” 2013, nr 2(4), s. 167–184.

⁴⁰ А.Н. Веселовский, *Эпоха чувствительности*, [w:] А.Н. Веселовский, *Избранные статьи*, Ленинград 1939, s. 487–500.

⁴¹ А.Н. Веселовский, В.А. Жуковский. *Поэзия чувства и «сердечного воображения»*, Санкт-Петербург 1904.

⁴² U. Janssens-Knorsch, H.-Ch. Graf von Nayhauss, *Panorama Europy*, [w:] *Literatura Europy. Historia literatury europejskiej*, red. A. Benoit-Dusauso, G. Fontaine, przeł. E. Skibińska i in., Gdańsk 2009, s. 483.

⁴³ Zob. А. Зорин, *Импорт чувств: к истории эмоциональной европеизации русского дворянства*, [w:] *Российская империя чувств. Подходы к культурной истории эмоций*, ред. Я. Плампер, Ш. Шахадат, М. Эли, Москва 2010, s. 117–130.

Reakcje emocjonalne autora „dziennika getyńskiego”, labilność jego nastroju, można rozpatrywać więc nie tylko w perspektywie indywidualnej, jako swoiste tylko dla tego jednego człowieka, ale również jako przejaw szerszego zjawiska, kultury emocjonalnej tamtej epoki⁴⁴. Nieprzypadkowo zapisały się one w historii europejskiej jako czasy „uroków smutku”⁴⁵, „nostalgii, siostry melancholii”⁴⁶ czy wreszcie samej melancholii, o której Emil Cioran pisał, że „domaga się nieskończonej zewnętrżności, bo są w jej strukturze rozszerzanie się i próżnia, którym nie sposób zakreślić granicy”, jest „stanem nieokreślonym, bez wyraźnego, konkretnego ukierunkowania”⁴⁷. „Melancholia” należy do słów kluczowych dziennika Turgeniewa i wyróżników atmosfery w Europie końca XVIII i początku XIX wieku, w szczególności zaś w Getyndze. Nieprzypadkowo właśnie do tego miasta Puszkina „wysłał” Włodzimierza Leńskiego na studia. Jako stratę – nie tylko fizyczną, ale przede wszystkim emocjonalną i intelektualną – rozpatrywał wyjazd z Getyngi Aleksander Turgeniew, a także jego młodszy brat, Nikołaj, kolejny z licznej rzeszy „rosyjskich getyńczyków”⁴⁸.

Na klimat emocjonalny i intelektualny tamtej epoki rzucają światło dzieła literackie, filozoficzne i malarskie. To one właśnie – poezja Żukowskiego, traktat Kanta i obraz Friedricha – posłużyły za kontekst interpretacyjny „dziennika getyńskiego” Turgeniewa.

⁴⁴ Por. A.C. Скрипаченко, *Эмоциональная культура России в начале XIX века (на примере дневников братьев Тургеневых)*, https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/91294/1/initium_2020_05.pdf [dostęp: 21.05.2024].

⁴⁵ M. Gołaszewska, *Uroki smutku. Szkic z pogranicza estetyki i filozofii człowieka*, Wrocław 1992.

⁴⁶ M. Zaleski, *Nostalgia, siostra melancholii*, „Res Publica Nowa” 1994, nr 4, s. 7–12.

⁴⁷ E. Cioran, *Na szczytach rozpaczy*, przeł. I. Kania, Warszawa 2020, s. 56, 58.

⁴⁸ Zob. „Dziś, siedząc nad książką, uświadomiłem sobie wszystko to, co tracę przez swój wyjazd stąd. Spokojne, bez troskie, szczęśliwe życie. Muszę zmienić je na puste, pełne nieprzyjemności, trudne życie petersburskie. Gorzko myślałem o tym; uczuć swoich nie potrafię wyrazić. [...] Nie mogę powstrzymać łez. [...] Nie pamiętam, czy płakałem w ciągu ostatnich dwóch lat! Z czym rozstają się? Z Getyngą – ze spokojem, bez troską, niezależnością. [...] Żegnaj, kochana Getyngo! Wiele, wiele zawdzięczam ci”, Н.И. Тургенев, *Дневники, введенные в Геттингене*, [в:] *Дневники и письма Николая Ивановича Тургенева за 1806–1811 года (Архив братьев Тургеневых, вып. 1)*, Санкт-Петербург 1911, s. 305.

LITERATURA

- B.p. [V.I. Frejgang], *O gettingenskom universitete. (Sočinenie odnogo iz molodyh rossiân, kotorye nynie tam učatsâ)*, „Vestnik Evropy” 1803, č. 12, № 23 i 24, dekabr’, s. 166–170 [Б.п. [В.И. Фрейганг], *О геттингенском университете. (Сочинение одного из молодых россиян, которые ныне там учатся)*, „Вестник Европы” 1803, ч. 12, № 23 и 24, декабрь, с. 166–170].
- [B.p.], *Smes’*, „Vestnik Evropy” 1806, č. 26, № 7, aprel’, s. 209–214 [[Б.п.], *Смесь*, „Вестник Европы” 1806, ч. 26, № 7, апрель, s. 209–214].
- Cioran Emil., *Na szczytach rozpaczy*, przekł. I. Kania, Warszawa 2020.
- Czermińska Małgorzata, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie, wyzwanie*, Kraków 2020.
- Gołaszewska Maria, *Uroki smutku. Szkic z pogranicza estetyki i filozofii człowieka*, Wrocław 1992.
- Istrin Vasilij, *Russkiye studenty v Gettingene v 1802–1804 gg. (Po materialam arkhiva brat’ev Turgenevykh)*, „Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya” 1910 (novaya seriya), ch. XXVIII, iyul’, s. 80–144. [Истрин Василий, *Русские студенты в Геттингене в 1802–1804 гг. (По материалам архива братьев Тургеневых)*, „Журнал Министерства Народного Просвещения” 1910 (новая серия), ч. XXVIII, июль, s. 80–144].
- Janssens-Knorsch Uta, Graf von Nayhauss Han-Christoph, *Panorama Europy*, [w:] *Literatura Europy. Historia literatury europejskiej*, red. A. Benoit-Dusauso y i G. Fontaine, przekł. E. Skibińska i in., Gdańsk 2009, s. 471–524.
- Kant Immanuel, *Krytyka władzy sądzienia*, przekł. J. Gałęcki, Warszawa 1964.
- Kępiński Antoni, *Lęk*, Warszawa 1977.
- Kępiński Antoni, *Melancholia*, Warszawa 1974.
- Lalewicz Janusz, *Komunikacja językowa i literacka*, Wrocław 1975.
- Lauer Reinhard, *Russische Studenten in Göttingen im 18. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, [in:] *Russland und die „Göttingische Seele”*, herausgegeben von E. Mittler und S. Glitsch, Göttingen 2004, s. 323–347.
- Leavitt John, *Znaczenie i czucie w antropologii emocji*, [w:] *Emocje w kulturze*, red. M. Rajtar i J. Straczuk, Warszawa 2012, s. 59–99.
- Lebedeva Ol’ga, Ânuškevič Aleksandr, *Germaniâ tumannaâ*, [v:] *Oneginskaâ ênciklopediâ*, t. 1, red. N.I. Mihajlova, Moskva 1999, s. 231–234 [Лебедева Ольга, Янушкевич Александр, *Германия туманная*, [в:] *Онегинская энциклопедия*, т. 1, ред. Н.И. Михайлова, Москва 1999, с. 231–234].
- Lemann Natalia, *Dziennik*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda i S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 191–194.
- Łosiak Władysław, *Psychologia emocji*, Warszawa 2007.

- Puszkina Aleksander, *Eugeniusz Oniegin. Romans wierszem*, przekł. A. Ważyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.
- Rudnicka Evgeniâ, *Aleksandr Ivanovič Turgenev*, [v:] A.I. Turgenev, N.I. Turgenev, *Izbrannye trudy*, red. E.L. Rudnicka, M.P. Mironenko, Moskva 2010, s. 5–46 [Рудницкая Евгения, *Александр Иванович Тургенев*, [в:] А.И. Тургенев, Н.И. Тургенев, *Избранные труды*, ред. Е.Л. Рудницкая, М.П. Мироненко, Москва 2010, с. 5–46].
- Skripačenko Aleksandra, *Emocional'naâ kul'tura Rossii v načale XIX veka (na primere dnevnikov brat'ev Turgenevykh)* [Скрипаченко Александра, *Эмоциональная культура России в начале XIX века (на примере дневников братьев Тургеневых)*, https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/91294/1/initium_2020_05.pdf [dostęp 21.05.2024]].
- Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. 3 (I–O), Warszawa 1998.
- Słownik grecko-polski*, red. O. Jurewicz na podstawie słownika Z. Węclewskiego, t. 2 (Λ–Ω), Warszawa 2001.
- Solomon Robert C., *Filozofia emocji*, [w:] *Psychologia emocji*, red. M. Lewis, J.M. Haviland-Jones, Gdańsk 2005, s. 19–34.
- Sprecht Roman, *Pojęcie wzniosłości w filozofii Kanta*, „*Studia z Historii Filozofii*” 2013, nr 2(4), s. 167–184.
- Sreznevskij Izmail, *Aleksandr Ivanovič Turgenev. Neskol'ko o nem pripominanij. 1785–1845*, „*Russkaâ starina*” 1875, t. 12, № 3, s. 555–564 [Срезневский Измаил, *Александр Иванович Тургенев. Несколько о нем припоминаний. 1785–1845*, „*Русская старина*” 1875, т. 12, № 3, с. 555–564].
- Studia z socjologii emocji*, red. A. Czerner i E. Nieroba, Opole 2011.
- Svodnyj katalog serial'nykh izdanij Rossii (1801–1825)*, t. 1, Sankt-Peterburg 1997 [Сводный каталог сериальных изданий России (1801–1825), т. 1, Санкт-Петербург 1997].
- Tarasov Efim, *Russkie „gettingency” pervoj Četvertix veka i vliânje ih narazvitie liberalizma v Rossii*, „*Golos minuvšego*” 1914, № 7 (iul'), s. 195–209 [Тарасов Ефим, *Русские «геттингенцы» первой четверти XIX века и влияние их на развитие либерализма в России*, „*Голос минувшего*” 1914, № 7 (июль), с. 195–209].
- Tiutczew Fiodor, *Silentium!*, [w:] F. Tiutczew, *Wybór poezji*, przekł. W. Słobodnik, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 26.
- Turgenev Aleksandr, *Gettingenskiy dnevnik*, [v:] *Pis'ma i dnevniki Aleksandra Ivanoviča Turgeneva gettingenskogo perioda (1802–1804 gg.) i pis'ma ego A.S. Kajsarovu i brat'ev v Gettingen 1805–1811 gg. (Arhiv brat'ev Turgenevykh, vyp. 2)*, Sankt-Peterburg 1911, s. 175–260 [Тургенев Александр, *Геттингенский дневник*, [в:] *Письма и дневники Александра Ивановича Тургенева геттингенского периода (1802–1804 гг.) и письма его к А.С. Кайсарову и братьев*

- в Геттинген 1805–1811 гг. (Архив братьев Тургеневых, вып. 2), Санкт-Петербург 1911, с. 175–260].
- Turgenev Aleksandr, *Pis'ma*, [v:] *Pis'ma i dnevniki Aleksandra Ivanoviča Turgeneva gettingenskogo perioda (1802–1804 gg.) i pis'ma ego A.S. Kajsarovu i brat'ev v Gettingen 1805–1811 gg. (Arhiv brat'ev Turgenevykh, vyp. 2)*, Sankt-Peterburg 1911, s. 3–137 [Тургенев Александр, *Письма*, [в:] *Письма и дневники Александра Ивановича Тургенева геттингенского периода (1802–1804 гг.) и письма его к А.С. Кайсарову и братьев в Геттинген 1805–1811 гг. (Архив братьев Тургеневых, вып. 2)*, Санкт-Петербург 1911, с. 3–137].
- Turgenev Nikolaj, *Dnevnik, vvedennye v Gettingen*, [v:] *Dnevnik i pis'ma Nikolaia Ivanoviča Turgeneva za 1806–1811 goda (Arhiv Brat'ev Turgenevykh, vyp. 1)*, Sankt-Peterburg 1911, s. 197–307 [Тургенев Николай, *Дневники, введенные в Геттинген*, [в:] *Дневники и письма Николая Ивановича Тургенева за 1806–1811 года (Архив братьев Тургеневых, вып. 1)*, Санкт-Петербург 1911, с. 197–307].
- Veselovskij Aleksandr, *Èpoha čuvstvitel'nosti*, [v:] A.N. Veselovskij, *Izbrannye stat'i*, Leningrad 1939, s. 487–500 [Веселовский Александр, *Эпоха чувствительности*, [в:] А.Н. Веселовский, *Избранные статьи*, Ленинград 1939, с. 487–500].
- Veselovskij Aleksandr, V.A. Žukovskij. *Poèziâ čuvstva i „serdečnogo voobraženiâ”*, Sankt-Peterburg 1904 [Веселовский Александр, В.А. Жуковский. *Поэзия чувства и «сердечного воображения»*, Санкт-Петербург 1904].
- Zaleski Marek, *Nostalgia, siostra melancholii*, „Res Publica Nowa” 1994, nr 4, s. 7–12.
- Zorin Andrej, *Import čuvstv: k istorii èmocional'noj evropeizacii russkogo dvorânstva*, [v:] *Rossijskaâ imperiâ čuvstv. Podhody k kul'turnoj istorii èmocii*, red. Â. Plamper, Š. Šahadat, M. Èli, Moskva 2010, s. 117–130 [Зорин Андрей, *Импорт чувств: к истории эмоциональной европеизации русского дворянства*, [в:] *Российская империя чувств. Подходы к культурной истории эмоции*, ред. Я. Плампер, Ш. Шахадат, М. Эли, Москва 2010, с. 117–130].